

معماری تکایا ، تاریخچه ، عملکرد و ضرورت های احیای آن از منظر فرهنگی و

کارکردی

سعید رهرو مهربانی^۱ ، محمدهادی رنجبر چقاكبودی^۲

- ۱- کارشناس ارشد معماری
۲- دانشجوی کارشناس ارشد معماری

چکیده

این مقاله محصول تلاش میدانی و کتابخانه ای از تکایا می باشد . با توجه به ناشناخته بودن تاریخچه و کمبود مطالعه معماری ، نقش فرهنگی تکایا در این مقاله به بررسی این مهم پرداخته شده است . در ابتدا برای دست یافتن به تاریخچه و نوع معماری تکایا ، هنرهای نمایشی آیینی مذهبی ایران زمین مورد بررسی قرار گرفته سپس با توجه نتایج بررسی معماری و نقش فرهنگی تکایا شرح داده شده و در انتها به بیان احیا تکایا با توجه به ضرورت ها و لزوم در جهت توسعه فرهنگی پرداخته شده است .

کلید واژه : تکیه ، تعزیه ، آیینی ، مذهبی ، معماری

^۱ عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه ، ۰۹۱۸۸۵۸۰۸۲۴ ، saeed.mehrabaniv9@yahoo.com

^۲ - مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد سما کرمانشاه ، ۰۹۱۸۹۳۰۷۲۰۴ ، hadirch@yahoo.com

۱- مقدمه

هنرهای نمایشی در ایران زمین سابقه طولانی دارد و نمایش یکی از رکن های جدایی ناپذیر جامعه ایرانی بوده و ایرانیان از نمایش به عنوان ابزاری برای اطلاع رسانی و ابزاری آیینی (مذهبی و عزاداری و ...) استفاده می کردند . بدون شک این هنرهای نمایشی نیازمند جا و مکانی برای اجرای نمایش می باشند که یکی از این فضا ها فضای به نام تکیه می باشد . ما بر آن شدیم که در این مجال به بررسی معماری و تاریخچه تکایا بپردازیم و از آنجا که در مورد مکانهای که مربوط به فضاهای نمایشی می باشند اطلاعات اندک است اکیپ این پژوهش با بررسی میدانی (بررسی تکایا موجود) و کتابخانه ای اطلاعاتی را بدست آوردیم که خلاصه و نتیجه این بررسی به شرح در این مقاله ارائه گردیده است . امید است که با افزایش این چنین مقالاتی ، سامانی در اطلاعات فضاهای نمایشی ایرانی به وجود آید .

تعزیه :

تعزیه به عنوان یک پدیده مذهبی و آیینی که به صورت هنرنمایشی در آمده است قرن هاست که در ایران زمین رواج داشته ، تعزیه در لغت به معنای سوگواری و بر پا داشتن عزاست . تعزیه هنری نمایشی مذهبی و آیینی است که برای سوگواری و بر پا داشتن عزا برای امام حسین (ع) است که براساس واقعه غم انگیز کربلا برگزار می گردد . تعزیه به سه نوع تقسیم می شود

۱- تعزیه دوره

۲- تعزیه زنانه

۳- تعزیه مضحک

درمورد تاریخچه تعزیه اطلاع خاصی در دست نیست ولی سه دیدگاه در مورد تاریخچه تعزیه وجود دارد.

دیدگاه اول :

معزالدوله دیلمی در سال ۳۵۲ هجری قمری پس از فتح بغداد دستور داد مردم در عاشورا گردهم بر آیند و اظهار حزن کنند در این روز بازارها بسته شد ، خرید و فروش تعطیل گردید ، قصابان گوسفند ذبح نکردند مردم آب نوشیدند ، در بازار ها خیمه به پا کردند زنان به سر و روی خود می زدند و دور شهر می گردیدند و بر حسین ندبه می کردند .

دیدگاه دوم :

در مورد تعزیه بعضی ها بر این اعتقاد هستند که این نمایش قبل از اسلام نیز در ایران رواج داشته . همانطور که قبل گفته شد تعزیه در لغت به معنی سوگواری می باشد و قبل از اسلام مردم ایران زمین برای سوگ سیاوش مراسمی نمایشی برگزار می کردند که بعد از ظهور اسلام در ایران برای حفظ این آیین مجبور به تغییر شکل این نمایش بوده اند و با هم خوانی واقعه کربلا با این آیین نمایش تعزیه به فرم امروزی در آمده است همانطور که خیلی از آیین های پیش از اسلام برای حفظ به آنها رنگ بوی مذهبی داده شد همانند جشن چهارشنبه سوری ، را با سالروز کشتن سیاوش یکی دانسته اند . مراسم چهارشنبه سوری یادبود عبور سیاوش از آتش است و مردم چنین روزی را جشن می گرفته اند و بعد از اسلام برای اینکه توجیه مذهبی برای این جشن داشته باشند این مراسم را به قیام مختار ثقفی

ربط داده اند و با توجه به مطلبی که از کتاب جشن های ایران باستان گفته شد می توان گمان داشت که تعزیه قبل از اسلام نیز وجود داشته است .

دیدگاه سوم :

این گروه معتقد هستند که تعزیه در دوره صفویه شکل گرفت ولی نظریه این گروه از اعتبار کمی برخوردار است .

نتیجه گیری:

با توجه به دو دیدگاه اول میتوان نتیجه گرفت که تعزیه تا دوره صفویه سیر طبیعی خود را طی کرده است و بعد ها صفویان که خود را فرزندان شیخ صفی الدین اردبیلی می دانستند و مذهب شیعه را رسمی کردند هنر تعزیه رونق گرفت و در زمان قاجاریه با سفر ناصر الدین شاه به فرنگ و با تحت تاثیر قرار گرفتن از هنر تئاتر و علاقه وی به تئاتر و به دلایل مذهبی که نمی توانست هنر تئاتر را وارد ایران کند و از هنر تعزیه که شباهت هایی به هنر تئاتر داشت حمایت نمود و هنر تعزیه را رشد و گسترش داد و وابستگان شاه نیز برای خود نمایی از گروه های مختلف تعزیه حمایت می نمودند . می توان دوران طلایی تعزیه را به دوره قاجاریه نسبت داد و در دوره پهلوی تعزیه به علت سرکوب رضاخان به تدریج روبه فراموشی رفت ولی خوشبختانه هم اکنون مجددا تعزیه روبه شکوفایی است .

نقالی :

نقالی یکی از هنرهای قدیمی ایران زمین است نقالی عبارتست از نقل یک واقعه ، قصه و یا شعر با حرکات و حالات بیان مناسب در برابر جمع . نقال یکی از چهرهای مهم هنرهای نمایشی ایران زمین است و عموماً نقال ها که بازیگرانی چیره دست بوده اند مرشد نیز گفته می شد .

قصه ها ، وقایع و اشعار ، عموماً حماسی بودند و قالباً از اشعار شاهنامه استفاده می شد البته باید گفت از آنجا که هنر نقالی هنری بوده که از پیش از اسلام نیز در ایران رواج داشته و به همین دلیل اکثر داستان های نقالان سینه به سینه نقل می شده که اکثر مجموعه های شعرها و یا داستان ها از روی داستان های همین نقالان به وجود آمده اند همانند شاهنامه و مثنوی معنوی .

در دوران آل بویه به قصه های نقال ها رنگ بوی مذهبی داده شد و داستان های حماسی به داستان های حماسه های امام علی (ع) و دلاوری های امام علی (ع) در جنگ ها و ... مبدل شدند و در زمان صفویه بیشتر قصه های نقال ها قصه های مذهبی بودند . نقالی از زمان آل بویه به بعد کمک فراوانی به تبلیغ اسلام و مکتب شیعه نمود و نقالی نیز جای خود را هنر تعزیه باز کرد.

رقص سماع :

رقص سماع یک رقص عرفانی که مربوط به دراویش اهل تسنن می باشد که دراویش در شور عرفانی در عالم از خود بی خودی با حرکات سر و گردن خود را با موسیقی ریتمیک هماهنگ کرده اصطلاحاً در وجد به سماع می پردازند .

تکایا :

تکایا دارای جایگاهی مذهبی و آیینی بوده اند و کاربرد تکایا بیشتر برای مراسمات نمایشی مذهبی و آیینی بوده که تعزیه ، نقالی و شبیه خوانی و ... از آن هنر ها بوده است علاوه بر کاربرد نمایش ها در تکایا در محرم و عزاداری های

مذهبی از این بنا ها استفاده می شده و کاربری همانند حسینیه ها پیدا می کرده می توان گفت که تفاوت تکایا با حسینیه ها در این است که تکایا علاوه بر کاربری مذهبی کاربری غیر مذهبی نیز داشته اند و در تمام طول سال نیز دایر بودند .

می توان تکایا را از نظر مذهبی به دو گروه تقسیم تقسیم کرد .

گروه یک :

تکایا تشیع این نوع تکایا با توجه به اینکه مربوط مذهب تشیع بوده بیشتر در این نوع تکایا بیشتر نمایش های تعزیه و نقالی و عزاداری های امام حسین برگزار می شود.

گروه دو :

تکایا اهل تسنن این نوع تکایا که در مناطق غرب و شرق ایران که اهل تسنن ها ساکن هستند وجود دارد (البته در ساریو از این دست تکایا ۴۷ نمونه دایر وجود دارد که همگی برای اجرای رقص سماع می باشد که می توان به تکیه مولویه و تکیه فادیل پاشا شریفویچ اشاره نمود) که در این نوع تکایا بیشتر مراسمات درویش اهل تسنن برگزار می شود که می توان به رقص سماع که از این نوع مراسمات هست اشاره نمود .

تاریخچه تکایا :

تکایا به علت کاربری غیر مذهبیشان که کاربری نمایشی بوده شاید تاریخچه شان به قبل از اسلام برسد زیرا که هنر نقالی یکی از هنرهای باستانی ایران زمین بوده که قبل از اسلام نیز در ایران رواج داشته و بنابراین احتمال آن هست که تکایا و یا بناهای با نام های دیگر برای نمایش های آن زمان وجود داشته و با ورود اسلام به ایران و واقعه غم انگیز کربلا و به وجود آمدن هنر تعزیه از تکایا و یا بناهایی به نام های دیگر استفاده نمودند زیرا که ماهیت این بناها با هنر تعزیه یکی بوده از همین بناها استفاده نموده و تکایا به شکل امروزشان در آمده اند . و اما در زمان صفویه از تکایا نیز برای عزاداری های امام حسین (ع) استفاده شده است (همچون حسینیه ها) و در زمان قاجاریه با توجه به علاقه خاص ناصرالدین شاه به هنر تعزیه تکایا رشد و گسترش نمودند و شاید بیشترین تعداد تکایا موجود را می توان به دوره قاجاریه نسبت داد و اما در دوره پهلوی به دستور رضا خان خیلی از این بنا ها را تخریب نمودند و به همین دلیل اطلاعات در مورد تکایا اندک می باشد .

معماری تکایا :

معماری تکایا همچون دیگر بناها معماری شاخص و قابل شناسایی نیست و گاهی با بناها دیگر اشتباه گرفته می شود. می توان تکایا را از نظر معماری به دو دسته تقسیم کرد

تکایا باز :

که بر سر چند گذر اصلی ساخته می شدند این تکایا قالب ادواری بوده اند. تکایا را قالبها بر سر چند گذر اصلی می ساخته اند و مردم در زمانی که مراسمی در آنجا برگزار نمی شد از آنجا به عنوان محل گذر استفاده می کردند و

بعضی از تکایا در چهار سوق های بازار ها واقع بودند و در زمان برگزاری نمایش و ... مغازه های اطراف آن بسته می شدند (همانند تکیه بالا و پایین تجریش) و عموم اینگونه تکایا صرفا کاربری مذهبی داشته اند.

تکایا بسته :

که این تکایا نیز از مسیر های اصلی دور نبوده و بر روی مسیر های اصلی ساخته می شدند. معماری تکایا همانند هر فضای نمایشی نیازمند یک سن بوده ، در تکایا یک سن در وسط (که به صورت دائمی یا آجر و... ساخته می شد و یا به صورت موقت با چوب و قابل جابجایی) و پیرامون سن ها را رواق ، حجره های دو طبقه (طبقه همکف برای آقایان و طبقه بالا برای خانم ها) و یا سکو را تشکیل می دادند عموما قسمت سن به صورت سر باز بوده است. تکایا غالبا فاقد درب بوده اند و ورودی این بنا ها همانند بناهای مذهبی دیگر به طور غیر مستقیم بوده (یعنی این که ورودی مستقیم وارد صحن و حیاط نمی شده) و فرم قالب تکایا مربع مستطیل شکل است. تکایا را در بعضی از جاها همانند مساجد چهار ایوانی ، چهار ایوانی می ساخته اند که در چهار طرف چهار ایوان بزرگ و بسته داشته اند که مخصوص اعیان ، اشراف ، امیران و بانیان تکایا بوده است و در برخی دیگر از تکایا یک ایوان بزرگ وجود داشته که مخصوص گروهی خاص بود (اعیان ، اشراف ، امیران و بانیان تکایا) و مردم معمولی در کف حیاط و یا در سکوها دور تا دور سن می نشسته اند و که خانم ها در طرف دیگر سن و یا در طبقه بالا حجره ها و سکو ها می نشسته اند.

سن :

سن فضای اجرای نمایش است که شکل های مربع ، دایره ، هشت ضلعی و شش ضلعی می باشد. ارتفاع سن ها را قالبا بیشتر از یک متر می گرفته اند علت این کار هم برای این بوده بیننده نمایش، از بازیگران نمایش تاثیر بگیرد (نمای لو انگل در سینما) به طوری که برای بیننده احساس حقارت به وجود بیاید و عظمت نقشی که بازیگر در حال اجرای آن نقش است باشد. روی سن ها را نمی پوشانند و در فضای باز قرار می دادند علت این کار هم به این دلیل است که نمایش تعزیه قالبا در ظهر برگزار می شد و بیننده که در فضای باز قرار می گرفت با تاثیر از گرمای هوا تابش نور خورشید در ذهن خود می توانست تداعی بهتری از دشت کربلا داشته باشد .

از تکایا معروف می توان به تکیه دولت (که در زمان پهلوی تخریب شد)، تکیه امیر چخماق در یزد ، تکیه معاون الملک و تکیه بیگلربیگی در کرمانشاه ، تکیه بزرگ اردستان ، تکیه زواره ، تکیه حصیر فروشان در رشت و ... را می توان نام برد .

معماری تکایا اهل تسنن:

تا حدی متفاوت است با تکایا تشیع ، در تکایا اهل تسنن فضاهای همچون آشپزخانه ، اتاق پیر موسیقی ، اتاق پیر دراویش وجود دارد در این نوع تکایا سن وجود ندارد غالبا در تکایا اهل تسنن فضاها سر پوشیده هستند و دو اشکوبه ساخته می شوند و که اشکوب دوم را می توان یک راهرو دور تا دوری در نظر گرفت که در اشکوب دوم تماشاچیان رقص سماع می نشسته اند و در اشکوب اول دراویش به اجرای مراسمات خاص خود می پرداختند. البته

گاهها دیده شده که این نوع تکایا را با خانقاه اشتباه گرفته اند که معماری خانقاه ها کاملا متفاوت است با معماری تکایا و در ضمن خانقاه ها برای درویش تشیع می باشد که فضاهای کاملا متفاوت دارند .

تفاوت تکایا با حسینیه ها :

- ۱- حسینیه ها صرفا کاربری مذهبی داشته اند
- ۲- حسینیه ها عموما ادواری بوده اند (قالبا برای حسینیه ها از منازل مسکونی استفاده می کردند)
- ۳- معماری حسینیه ها بسیار ساده است
- ۴- حسینیه ها مختص به مذهب تشیع بوده اند
- ۵- حسینیه ها بعد از واقعه کربلا به وجود آمدند

نقش فرهنگی تکایا

با توجه به اینکه تکیه دارای جایگاه آیینی ، مذهبی بوده اند و در هر دو مذهب اصلی اسلام نیز وجود دارند تاثیر به سزای بر فرهنگ و ترویج فرهنگ جامعه خود گذاشته اند . میتوان نقش تکایا از زوایای ذیل بررسی نمود

۱- کانون اجتماعی (فضای گردهمایی)

از دیر باز مکان های مذهبی در ایران محل تجمع ،گفتمان و احاد جامعه بوده است تکایا با توجه به جایگاه مذهبی ، آیینی شان و اینکه عموما بر سر گذر های اصلی و مکان های که تردد و دسترسی افراد جامعه آسان بوده محلی برای گفتمان و گردهمایی محسوب می شدند و میتوان یک کانون اجتماعی آنها را نام گذاری نمود که در این فضا اقبال جامعه از هر صنفی و مرتبه اجتماعی در کنار هم و با یکدیگر در ارتباط بوده اند .

۲- ترویج فرهنگ

رخدادهای که در تکایا صورت میگرفته نمایشات و مراسمات آیینی ، مذهبی بوده که برگرفته از فرهنگ و پشتهای فرهنگی مذهبی بوده است و محلی برای یکی از رساترین و تاثیر گذارترین شیوه های اعتقاد ، باورها ، نمایش بوده است به عنوان مثال نمایش تعزیه که یادآور حماسه کربلا بوده ترویج دهنده فرهنگ ایثار ، آزادگی و ... بوده است که ریشه در باورها و اعتقادات فرهنگ جامعه ایرانی اسلامی را می باشد .

۳- نقش سیاسی

تکایا با توجه به رسالتی که داشته اند و جایگاهشان محلی برای ارائه مذهب و آیین بوده است و پیام های که جامعه از رسالت تکایا دریافت می نمودند محلی برای جنبش ها و حرکت های سیاسی و آزاده خواهی شد که در زمان مشروطیت ، پهلوی اول و انقلاب اسلامی حرکت های از درون تکایا شکل و صورت پذیرفت که حتی رضاخان دستور تخریب تعداد بی شماری از تکایا را صادر کرد .

در مواردی هم حکام و امرا برای تایید گرفتن از مردم جامعه در مراسمات مذهبی آیینی در تکایا شرکت می نمودند .

۴- تعاون

برپای مراسمات مذهبی و آیینی در تکایا مسلترم همکاری و کمک اعضای مختلف جامعه بود و هیچ گاه هیچ مراسمی در تکایا بصورت انفرادی برگزار نمیشد. به عنوان مثال در تکایا باز که در سر چارسوق بودند دکان داران، دکان های خود برای مراسم تعطیل می کردند و افراد غنی جامعه هزینه های برپایی مراسمات را متقبل می شدند و دیگر افراد جامعه مراسم را برپا می نمودند.

۵- وحدت

با توجه به اینکه در تکایا فقط مراسمات مذهبی برگزار نمیشد و مراسمات آیینی نیز برگزار می گردید همه افراد جامعه از هر دین مسلک و مرامی در این مراسمات شرکت می نمودند و این امر موجب حفظ وحدت اعضای جامعه می گردید.

نتیجه گیری: ضرورت های احیای تکایا از منظر فرهنگی و کارکردی

تکایا در جوامع امروزی نیز می توانند نقش آفرینی کنند که میتوان به دوستانه مهم ضرورت های احیای تکایا را نام برد

۱- ضرورت فرهنگی

با توجه به تهاجم گسترده فرهنگی و سست شدن باورها مذهبی و آیینی و به فراموشی سپردن این مراسمات می توان از تکایا برای ترویج فرهنگی استفاده نمود.

در شهر های ما نیاز به فضای برای گردهمایی ها و گفتمان های فرهنگی، مذهبی بیش از پیش ملموس گشته است و تکایا با توجه به جایگاهشان می تواند در این زمینه نیز نقش آفرینی بنمایند.

نیاز و ضرورت فضای مردم گردان و مردم محور برای گردهمایی برگزاری مراسمات که همه اقشار مردم جامعه از هر صنف، مرام و مسلکی امکان حضور در آن را داشته باشند.

۲- ضرورت کارکردی

در شرایطی که جامعه ما به سمت فراموشی بعضی از سنن و مراسمات می رود و نمایش تعزیه، نقالی و.. نیز از این امر مستثنی نبوده نیاز فضای برای برگزاری از این دست نمایش ها و مراسمات اهمیت و ضرورت احیای تکایا را بیش از پیش نمایان می کند

می توان از تکایا برای کاربری های جدیدی همچون نمایش تئاتر، شب شعر، گالری و اتاق های گفتمان و ...

استفاده نمود.

منابع:

۱. بزرگنیا، زهره، تکایا در بافت قدیم شهر بابل، مرداد و شهریور ۱۳۸۴، ش ۸۳، ۸۴، کتاب ماه هنر، ص ۱۲۰ - ۱۲۸
۲. سکندری، علی، نگاهی به کارکرد تکایا و حسینیه ها در ایران، ۱۳۸۳، ش ۱۱۲، زائر، ص ۳۰ - ۳۱
۳. مجیدی خامنه، فریده، تکایا، و نخستین تاترهای تکیه ای، ۷ خرداد ۱۳۷۹، همشهری، ص ۱۸
۴. جشن های ایران باستان، ۱۳۸۹، محمدحسین موسوی لر، خانه تاریخ و تصویر ابریشم